

Dietrich Bonhoeffer en de eenheid van Europa

Bonhoeffer Werkgezelschap Nederland, Driebergen 4 april 2022

Jurjen Zeilstra¹

Inhoud: 1) Inleiding; 2) Actuele uitdagingen in het Derde Rijk; 3) Oecumenisch netwerk in actie; 4) Het memorandum 'The Church and the New Order in Europe'; 5) De visie van Bonhoeffer op Duitsland en het Westen; 6) Teleurstelling en nieuwe actuele uitdagingen

1 Inleiding

Op 20 maart 1936 hield Adolf Hitler een speech over wat hij noemde zijn 'Neue Ordnung' voor Europa als een eenheid en bolwerk tegen de 'bolsjewistische' Sovjetunie. In de conflicten in Italië en in Spanje werd het nieuwe Europa volgens de Führer als het ware aaneengesmeed en op de toekomst voorbereid. Dit moest allemaal weer door de Nazi propaganda worden verdoezeld in het periode augustus 1939 – juni 1941, toen de Sovjetunie en Nazi-Duitsland ineens door het Molotov-Ribbentrop Pakt weer bondgenoten waren. Vriend en vijand was in verwarring. Hoe was dit mogelijk? Nu werd de strijd door de nazi's gepresenteerd als 'de arme landen van Europa samen tegen de plutocraten'. Maar na de zomer van 1941 was het ineens weer als vanouds: Duitsland als Europa's belangrijkste verdedigingsbolwerk tegen het Russisch staatscommunisme, voorop in een kruistocht voor beschaving. Christelijk West-Europa werd opgeroepen zich onder Duitse leiding te wapenen tegen de duistere krachten, waarin de nazi's niet schuwden van Russisch heidendom te spreken. Hoe je er ook over denkt, dit is duidelijk: Naast wat vaak in het Westen werd genoemd 'the German Question', was er een ernstige 'Russian Question'. Ook Bonhoeffer was daar gevoelig voor. In zijn negatieve denken over wat hij noemde het 'panslavisme' en 'het komende gevaar' werd Bonhoeffer sterk beïnvloed door H. Ehrenberg en N. Berdyaev, en daarachter F. Dostojevski en A. Pushkin. De laatste kon in de 19e eeuw het absorberen van westerse cultuur door Rusland nog optimistisch beschouwen als een opstap naar een boven-nationaal 'pan-humanity'. Door écht Russisch te zijn, was Pushkin in eigen ogen écht Europees, een veelbelovend perspectief. Maar door de wijze waarop er een eind gekomen was aan de tsarentijd en het Russisch communisme in een totalitaire staatsvorm was beland, was de Russisch-Slavische afwending van het Westen in de 20e eeuw schijnbaar compleet geworden.

2 Actuele uitdagingen in het Derde Rijk

De ontwikkeling van Dietrich Bonhoeffer, zoals zijn eerste biograaf Bethge die duidde, was die van theoloog, naar zelfbewust christen en in toenemende mate actief in het verzet participierend tijdgenoot. Daarin weerspiegelt het leven van Bonhoeffer een uitdaging gegeven in de maatschappelijke ontwikkeling van zijn tijd. Hij verstond de scherpte van de dreiging van het moderne totalitarisme in toenemende mate heel persoonlijk. Tijdens de Duitse Kerkstrijd, die zich ontplooidde in de jaren na de machtsovername door Hitler in 1933 slaagden de christenen die weigerden het Nazisme te steunen er in met vallen en opstaan

¹ Lezing gebaseerd op Zeilstra, *European Unity in Ecumenical Thinking*, Zoetermeer 1995, 278-298.

een vernieuwend beeld van de kerk neer te zetten. In dit verband kwam een meer praktische kant van het christenzijn aan de orde in de Lutherse opvattingen, die tot dan toe, zeker in de ogen van buitenstaanders vaak nogal 'otherworldly' (denk aan de Tweerijkenleer) georiënteerd waren geweest. Er werd oprecht getracht een tamelijk scherpe scheiding tussen religie en politiek te doorbreken, of misschien kun je beter zeggen, daartoe voelden mensen als Bonhoeffer zich geforceerd, doordat de nazi politiek hen dwong tot stellingname. Een toenemend aantal leden van de Bekennende Kirche beseftte dat christenen een eigen verantwoordelijkheid droegen de waarde van de christelijke moraal hoog te houden in maatschappij, staat en bestuur, niet defensief, maar participerend.

Niet dat het Duitsland van zijn tijd door Bonhoeffer op enige wijze rijp werd geacht voor inhoudelijke democratie. Een minder totalitair bewind was wenselijk, maar werd ook Bonhoeffer niet verwacht op grond van voor Duitsland vreemde Angelsaksische en Franse nationalistische ideeën en bestuursmodellen, een overtuiging die hij deelde met leden van de geheime oppositionele Kreisauer Kreis. Leden van deze groep pleitten voor 'grass roots' Duitse modellen, waarbij christendom en socialisme werden verbonden als ethische arsenalen voor een verantwoordelijke Europese samenleving. Deze gedachtelijnen waren niet vrij van romantiek, restauratieverlangen, en idealiseerden een organisch geacht verleden.

In de meeste Duitse kerken werd de openbaarwording van het Koninkrijk Gods als een eschatologisch moment gezien, zonder menselijk causaal handelen. Het wonderlijke is dat juist door het geheel toeschrijven aan God van deze gerechtigheid, er een heel aparte naïviteit bestond en toen de nazi's het aan de macht komen van Hitler als de 'Duitse Revolutie' en hun *Reich* als nieuwe Europese orde presenteerden, traptten vele christenen daarin. Partijideoloog Alfred Rosenberg publiceerde *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* in 1942, wat door velen als het niet officiële ideologische handboek van de Nazi-partij werd beschouwd, ook al was Hitler voorzichtig genoeg om geen formele status aan het boek te geven. Rosenberg verwierp iedere vorm van internationalisme en Paneuropees idealisme, zoals dat van R.N. Coudenhove-Kalergi. Hij riep op tot samenwerking van een Duits-Scandinavisch blok met het doel om de Noordse Europese cultuur van communisme te vrijwaren. Hij sprak de verwachting uit dat dit blok tenslotte zou pakteren met Engeland, omdat er sterke gemeenschappelijke belangen waren en het Verenigd Koninkrijk altijd India zou willen beschermen tegen de Aziatische dreiging. Deze grootmachten zouden blank racisme in de Verenigde Staten mede ondersteunen en ook daar een krachtige bondgenoot vinden. Italië zou leiding geven aan een vierde militaire grootmacht rond de Middellandse Zee. Op deze wijze zou Duitsland in staat zijn op het continent van Europa een *Grossraum* te verwerven voor honderd miljoen inwoners, goed beschouwd een onzinnig idee.

In een werkelijk inhoudelijk verenigen van Europa was Hitler niet geïnteresseerd, zeker niet waar het zou moeten gaan om mondige burgers in staat tot het dragen van verantwoordelijkheid. In feite waren de nazi's aan een onmogelijke onderneming begonnen omdat in wezen contradictoire concepten als *Volk* en staat in één 'oplossing' werden verwerkt. Was het nu het Volk dat de staat creëerde of andersom? Volgens de nazi's kon een Volk wel uit meerdere rassen bestaan, maar die moesten zich dan wel laten leiden door een super ras, het Arische, of Noordse. Het probleem werd, althans theoretisch, onoplosbaar, toen de Duitsers een serie Europese landen gingen veroveren en bezetten en toen allerlei fascistische organisaties in die landen een beloning verwachtten voor hun loyaliteit (Denk aan A. Mussert). Het feit dat het 'Duizendjarig Derde Rijk' maar zo kort bestond is er de

oorzaak van dat deze inconsequenties niet erg manifest zijn geworden. De nazi's namen eenvoudigweg aan dat er in hun rijk een soort natuurlijke co-existentie zou ontstaan, een organische machtsbalans, waarbij de Duitsers de boventoon zouden hebben en kleine staten zouden als vanzelf hun verzet opgeven en opgaan in het grote geheel: *Eine Völkerrechtliche Grossraumordnung* parallel aan het bij velen in die tijd jaloersheid oproepend *British Empire*.

Overheersing van andere volken stond voor nazi's centraal als leidend principe. Zo zou een einde gemaakt worden aan al die kleine en zwakke moderne nationale staatjes met hun eigen nationale soevereiniteit en de Europese verbrokkeling daaraan verbonden. Het *Reich* zou Europa redden van decadentie en de ondergang voorkomen. Voor ons als vanzelfsprekend ongeloofwaardig, maar bij velen in Europa in de jaren dertig, niet alleen nazi's klonk dit nog helemaal niet zo gek in de oren. Het is achteraf verbazingwekkend hoe serieus er geluisterd werd naar nazipropaganda. Zelfs als fascisme op zichzelf fout was, kon de nazipropaganda op bepaalde punten gelijk hebben.² Het Verdrag van Versailles was oneerlijk geweest, vonden ook vele christenen. Aan de Republiek van Weimar was een eerlijke kans tot re-integratie van Duitsland in Europa bij voorbaat ontnomen. Nu maakte Hitler van Duitsland de kampioen als het ging om de verdediging van datzelfde Europa. Het nazi regiem geloofde het zelf in die zin dat nog lang na 24 januari 1943, toen Roosevelt en Churchill in Casablanca besloten tot *unconditional surrender*, de Duitse leiders meenden in het Westen een separate wapenstilstand of vrede te kunnen sluiten om door te vechten tegen de Sovjetunie. Deze gedachte leefde ook in de Duitse verzet. Voor de Duitse oppositie was Casablanca een grote tegenslag, immers wat was nog de speelruimte, wanneer Hitler van geen opgeven wist en het Duitse verzet door de Geallieerden niet ontvankelijk werd verklaard om te onderhandelen over wapenstilstand. Een separate vrede in het Westen was onmogelijk geworden.

3 Oecumenisch netwerk in actie

De Londense adjunct secretaris van de Wereldraad in oprichting en man van de International Missionary Council, secretaris ook van de Britse Peace Aims Group, William Paton, publiceerde in 1941 *The Church and the New Order*. Dit was slechts een van een hele reeks boeken van Britse oecumenisch georiënteerde kerkleiders en christelijke intellectuelen, zoals W. Temple, G.K.A. Bell, Toynbee, en J. Oldham, over Europese eenheid en de rol die kerken en christenen daarbij konden spelen. Paton was bescheiden in zijn aspiraties met betrekking tot democratie en Angelsaksische opvattingen over vrijheid. Ook ademde het boek geen rancuneuze houding tegenover Duitsland. Er werd geen strategie van het opbreken van naoorlogs Duitsland in stukken bepleit. Duitslands zelf aangemeten missie in de wereld werd onder kritiek gesteld en er werd gezocht naar vreedzame vormen van Europese samenwerking.

Tot juni 1940 waren Duitse oppositiegroepen redelijk optimistisch over mogelijkheden in de oorlog tot een wapenstilstand te komen voordat de gevechtshandelingen Duits gebied bereikten. Deze houding klinkt door in het memorandum dat Hans Schönfeld in oktober 1939 in Kopenhagen aan Paton overhandigde. Op zichzelf was dit memorandum een reactie

² Vgl. 'The Christian Basis of a New Society', April 1942. En de bespreking in oecumenische kring van F. Schmidt, *Das Reich als Aufgabe*, 1942. Schmidt viel de kerken aan vanwege de individualisering en fragmentering die de kerken hadden veroorzaakt als de spirituele wortel van liberalisme.

op het rapport van de oecumenische Beau Séjour conferentie, die op de drempel van de oorlog was gehouden nabij Genève in juli 1939. Een van de leiders van de Duitse oppositie H.J. von Moltke dacht sterk pan-Europees, gematigd conservatief, met een mentaliteit gericht op de menselijke waarde, het dragen van verantwoordelijkheid, waardengerichte educatie, socialisme en een oecumenische interpretatie van religie in één organisch voornamelijk West-Europees verband. Von Moltke en zijn medestanders zijn achteraf vaak als 'utopisch beoordeeld'. Dat is niet helemaal terecht. Het oecumenisch netwerk zag er in hun ogen veelbelovend uit en dat was het ook. Zij hoopten op een primair waarden gerelateerde Europese eenheid met federale structuren. Hun inschatting door de Westerse Geallieerden gehonoreerd te worden was echter een misrekening.

Ook Dietrich Bonhoeffer verwachtte veel van deze benadering. Zijn internationale oecumenische contacten zijn veel meer geweest dan een dekmantel geweest voor zijn verzetsactiviteiten, zoals wel is beweerd. Het Duitse verzet moest omzichtig en in fragmenten opereren. Daardoor kan er geen duidelijke studie- of gespreksgroep worden aangewezen. Toch slaagde Dietrich Bonhoeffer erin niet alleen redelijk goed op de hoogte te blijven van wat er in andere landen door oecumenisch betrokken groepen werd gedacht over het winnen van een duurzame vrede, maar zelfs zijn contacten in dit opzicht tijdens de oorlog wat uit te breiden. Zijn persoonlijke achtergrond was in het Bildungsbürgertum, de strenge opvoedkundige Duitse vormingstraditie die terugging op onder andere Goethe. Frits de Lange heeft destijds een accent gelegd op het Einzelgänger aspect van Bonhoeffer als representant van de Duitse Bildungselite, in hun bijdragen aan het denken over Europa. Het is goed zijn oecumenische contacten niet te onderschatten. Bonhoeffer was in de jaren dertig actief betrokken bij de World Alliance for Friendship through the Churches, opgericht in 1914. Onderling contact was moeilijk in nazi Duitsland, maar men was zich bewust deel te nemen in een internationaal oecumenisch studieprogramma, indirect aangestuurd door de Life and Work Study Department van de Wereldraad in oprichting.

Toen Bonhoeffer in 1930/1931 de Verenigde Staten bezocht was dat voor hem een culture shock. Hij realiseerde zich ineens dat een levende cultuur zich direct laat bevragen door de problemen van het dagelijks leven, iets wat hij in het Duitsland van zijn jeugd vaak anders had beleefd. Zijn participatie in de oecumenische beweging daarna ervoer hij als een antwoord op de noodzaak hier iets mee te doen. In zijn ethiek wordt dit krachtig duidelijk en betreft hij dit inzicht op de wijze waarop de Europese cultuur een herleving zou kunnen beleven.³ Bonhoeffer verweet de kerken die deelnamen in de oecumenische beweging een diepgaande zelfreflectie op dit punt. Een nieuwe gedeelde theologische basis was nodig. In feite ging het om een nieuwe oecumenische theologie, zo betoogde hij tijdens een oecumenische conferentie begin jaren dertig in Cernohorsky Kúpule.

Na de val van Frankrijk in juni 1940 raakt Bonhoeffer in toenemende mate betrokken bij illegale activiteiten als een dubbel agent in de Duitse geheime dienst de Abwehr, waardoor hij ook naar het buitenland kan reizen. Hij ziet zijn inspanningen in dit opzicht als een vorm van boetedoening. Van 24 februari tot 24 maart 1941 is hij voor een eerste bezoek tijdens de oorlog in Zwitserland, waar hij Visser 't Hooft in Genève bezoekt. Op grond van hun gesprekken schrijft de laatste het memorandum 'Some Considerations concerning the Post-War Settlement'.

³ Zoals ook Frits de Lange liet zien in het artikel 'A Particular Europe, a Universal Faith' uit 1991.

4 Het memorandum 'The Church and the New Order in Europe'

In spanning werden antwoorden uit Engeland verwacht. De eerste geluiden waren veelbelovend. Zo kwam aartsbisschop William Temple kwam met een ontwerp waarin voorwaarden aan het Duitse verzet werden geformuleerd. Een tweede bezoek van Bonhoeffer aan Zwitserland had plaats van 28 augustus tot 26 september 1941, dus na de breuk van het nazi regiem met de Sovjetunie. Bonhoeffer bezocht verschillende groeps gesprekken (Hammelsbeck, Ehrenström, Schönfeld, Gollwitzer, Lokies, Barnes (adviseur van Roosevelt). Hoog op de agenda stond de taak van het Duitse verzet en de verantwoordelijkheid van de kerk. Andere ontmoetingen waren met Barth, Sutz, Siegmund-Schultze (oprichter van *Die Eiche*). Met Visser 't Hooft samen werd tijdens dit bezoek door Bonhoeffer een commentaar geschreven bij het boek van William Paton, *The Church and the New Order*, door Visser 't Hooft in het Engels bewerkt onder de titel: 'The Church and the New Order in Europe'. In dit stuk dat bedoeld was om de contacten verder te voeden in de richting van het serieus nemen door de Geallieerden van de bijdragen van het Duitse verzet, wordt sterk aangesloten bij eerdere uitwisselingen in het oecumenisch netwerk. Het is nog altijd een boeiend pleidooi voor drastische hervorming van Europa, politiek en economisch en een afbraak van absolute nationale soevereiniteit van staten. Bonhoeffer en Visser 't Hooft pleitten tegen een totale bezetting en ontwapening van Duitsland en vóór een alternatieve Duitse regering.

Theologisch baseerde Bonhoeffer zijn kritiek op het nazi regiem op zijn opvatting van de door God gegeven mandaten bestemd om orde in de samenleving aan te brengen. Het was deze orde die door Hitler werd geschonden. Tijdens de Slag om Engeland in 1940 had Bonhoeffer zich verdiept in zijn *Ethiek* en het denken daarin klinkt duidelijk door in de memoranda van een jaar later bestemd voor de Geallieerden. Zijn ijver was niet die van de geleerde ivoren toren theologie. De hele onvoltooide ethiek was 'ethics as formation', bestemd om een bijdrage te leveren aan een voldragen ethos ten bate van één Europa, te genezen van de nationalisme, fascisme en staatscommunisme verscheuring, een Europese eenheid onlosmakelijk verbonden met de Verenigde Staten. Bonhoeffer ging zelfs zover als dat hij Christus gestalte zag krijgen in concrete vorm in het huidig tijdsgewricht, door hem zelf gekozen.⁴

5 De visie van Bonhoeffer op Duitsland en het Westen

In Bonhoeffers visie op de plaats van Duitsland in de Europese geschiedenis en in het moderne Europa sloot hij aan bij Visser 't Hooft, die in 1940 zijn studie 'Germany and the West' had gepresenteerd. In de (niet heel erg wetenschappelijke waar het ging om een mythisch *Corpus Christianum*, maar wel veelzeggende waar het ging om de naïeve aanvaarding van het *Reich* door Duitse christenen) analyse van Bonhoeffer was Duitsland cultureel altijd meer geworteld gebleven in het heidense Griekenland, terwijl de westerse democratieën zich meer op het Latijnse Westen hadden georiënteerd, in wat hij noemde een Romeinse 'assimilatie'. Dat was voor hem de Oudheid geïnterpreteerd door het christelijk geloof. Terwijl Luther en de Reformatie een breuk hadden geforceerd met de

⁴ Bonhoeffer, *Werke*, VI, *Ethik*, 88-89.

Oudheid, waren de Renaissance en humanisme in staat geweest de scherpe randen bij te vijlen en was het tot een verzoening gekomen van christendom en de antieke cultuur. Mede door toedoen van de Rooms-katholieke kerk was er een positieve interactie ontstaan tussen natuur en genade. Juist door Christus te omarmen kon de klassieke Oudheid haar beschavende en humaniserende invloed in West-Europa doen gelden, terwijl in Duitsland zo'n synthese achterwege bleef in het onderscheid kerk en staat en het gebrek aan overlappende verantwoordelijkheden, wat grote problemen veroorzaakte in een onevenwichtigheid in de Duitse cultuur uitmondend in een opstand van natuur tegen genade, zoals bij Nietzsche, volgens Bonhoeffer typisch Duits.

Een christelijke basis voor een Duitse democratie, ondenkbaar op dat moment, moest volgens Bonhoeffer geleidelijk, stapje voor stapje, herwonnen worden. Luther had Europa willen hervormen en verenigen. Het tegenovergestelde was gebeurd en de Reformatie was ontspoord in burgeroorlogen en onvoorstelbaar veel geweld. De wijze waarop Bonhoeffer naar Europese eenheid keek was bedoeld als een concreet maken van 'common ground' als draagvlak voor een herwinnen van beschaving in de verscheurde moderniteit. Hij zag daarbij het Nieuwe Testament als het boek van eenheid, een rijke voedingsgrond. De vrijheid die Christus predikte en belichaamde bleef steeds verbonden met God en wortelde in de waarheid. Vrijheid verstond hij in deze zin niet als oneindig veel keuzemogelijkheden, maar als vrijheid om verantwoordelijkheid te dragen (het van Bonhoeffer zo bekende 'unto Christ' Kolossenzen 1,16).

6 Teleurstelling en nieuwe actuele uitdagingen

Ondanks een aanvankelijk gunstige receptie van diverse geluiden vanuit het Duitse verzet in Engeland en de Verenigde Staten, en het doorspelen aan regeringsinstanties tot Churchill toe, kwam er geen aanmoediging. Niet alleen Bonhoeffer, maar ook Adam von Trott zu Solz, Visser 't Hooft en veel andere betrokkenen in het oecumenisch netwerk van contacten, werden, zoals bekend, ernstig teleurgesteld in de weigering van de Geallieerden in te gaan op de 'peace feelers' van het Duitse verzet. In mei 1942 was Bonhoeffer voor de derde keer tijdens de oorlog in Zwitserland. Maar omdat Visser 't Hooft toen in Londen zat, waar hij een vergelijkbaar memorandum van Von Trott zu Solz doorspeelde, vertrok hij naar Stockholm waar hij George Bell, bisschop van Chichester ontmoette (en Hans Schönfeld). Het gaat hier te ver om alle momenten van hoop en teleurstelling te benoemen. Het komt erop neer dat er geen positieve reactie van Geallieerde zijde is gevolgd. De Britse geheime diensten beschouwden dergelijke geluiden waar authentiek, als naïef en vatbaar voor misbruik door het Hitler regiem. Onder geen beding mocht de Sovjet oorlogsinspanning in de waagschaal worden gesteld. De oorlog is in het Oosten gewonnen. Dat vergeten wij wel eens.

Er is een discontinuïteit in het internationaal oecumenisch denken over de eenheid van Europa. In de jaren vijftig zouden Paul Abrecht, de secretaris van de Commission on Christian Responsibility for European Co-operation (een onafhankelijk oecumenisch platform van deskundigen) en de zijnen helemaal opnieuw moeten beginnen met hun programma van wat zij noemden christelijke verantwoordelijkheid voor Europese samenwerking, zonder veel kennis van de oorlogsinspanningen in dit opzicht, zoals Abrecht mij eind jaren tachtig in Genève persoonlijk verzekerde.⁵ Visser 't Hooft droeg in zich de frustratie mee dat er in de

⁵ Vgl. Zeilstra, *European Unity in Ecumenical Thinking*, Zoetermeer 1995, 353-357.

Geallieerde landen, ook in de jaren na de oorlog, geen interesse was in het verhaal van het Duitse verzet. De Koude Oorlog en de nieuwe verscheurdheid van Europa na 1945 veroorzaakte een klimaat waarin de piepjonge Wereldraad op zijn hoede was niet in een van de kampen te worden ingedeeld. Er bestonden wel degelijk krachten die daarop uit waren.

Ik wil eindigen met een paar uitdagende vragen: Is er een actueel antwoord op de platte beleving van een Europese eenheid waarbij het beschermen van eigen rijkdom het hoogste doel lijkt? Hoe kunnen wij waarden duurzaam doen wortelen en voeden in een klimaat van populisme en opportunisme? Welke waarden zijn dat ten diepste? Wat is de kwaliteit van een gezonde democratie, die meer dan 'meeste stemmen gelden' wil zijn en garant staat voor een transparante openbare ruimte en het uitwisselen van argumenten en het willen horen van minderheden? Hoe kunnen we in Rusland de constructieve krachten bereiken en bemoedigen, in het besef dat we na deze crisis in Oekraïne verder zullen moeten, ook met een geïsoleerd Rusland?

